

Recenzije i prikazi

doi: [10.21464/fi38117](https://doi.org/10.21464/fi38117)

Zoran Grozdanov (ur.)

Teologija

Silazak u vražje krugove smrti

Ex libris, Rijeka 2014.

Zbornik radova urednika Zorana Grozdanova pod naslovom *Teologija: silazak u vražje krugove smrti* nastao je uslijed želje da se 2012. godine obilježi četrdeseta obljetnica izlaska knjige Jürgena Moltmanna *Der gekreuzigte Gott: das Kreuz Christi als Grund und Kritik christlicher Theologie* iz 1972. godine. Knjiga je u hrvatskom prijevodu Željka Pavića i izdanju Ex librisa izašla 2004. godine pod naslovom *Raspeti Bog: Kristov križ kao temelj i kritika kršćanske teologije*. Radovi u zborniku nastoje problematizirati mogućnost ozbiljenja nekih temeljnih uvida Moltmannova *Raspetog Boga*, koji je uz njegovu *Teologiju nade* izvršio nemjerljiv utjecaj na teologijske, ali i društveno-političke pokrete diljem svijeta. Ti su pokreti teologiju koristili u političke svrhe, kao što je to činila teologije nade u Latinskoj Americi. Nastojali su radikalno mijenjati društvenu stvarnost instrumentalizirajući teologijske uvide. Prije svega valja istaknuti nastojanje korištenja eshatologije kao razvijanja svrhovitosti povijesti spasenja i ozbiljenja te mogućnosti na križu sa svim svojim društvenim i političkim posljedicama. S druge strane, komunizam, kao ni kapitalizam, nikada nisu nastojali teologiju instrumentalizirati u svrhu potpune humanizacije svih sfera ljudskoga života, nego u vlastite partikularne svrhe.

Teologija križa i teologija nade dva su ključna čvorišta Moltmannove protestantsko-evanđeličke teologije u najširem smislu, a korespondiraju i s ključnim trenutcima njegova života krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina prošloga stoljeća. Moltmann je potentnost kršćanstva prepoznao u mogućnosti preobrazbe društva, u izvlačenju marginaliziranih i potlačenih skupina ljudi na pozornicu

svjetskih zbivanja i u pozivu na prihvaćanje smisla patnje koja se brzo mijenja u nadu. Za njega je križ sama ljudska svakodnevnica i uronjenost čovjeka od začeca do smrti u patnju. Teologija je tu da pomogne ljude skidati s njihovih križeva, kao i križeve s njihovih ramena. Urednik zbornika radova Grozdanov tvrdi:

»Osnovni cilj ovoga sveska nalazi se u pokušaju da se teologija istinski shvati kao ono područje ljudskih istraživanja, interesa i vjerovanja koje uistinu može oblikovati i utjecati na stvarnost u kojoj živimo, kako stvarnost pojedinca, tako i religijske zajednice i društva.« (str. 12)

U radu pod naslovom »*Raspeti Bog* u kontekstu« Jürgen Moltmann ističe da je za čitavo njegovo teologiziranje ključno bilo ratno iskustvo sudjelovanja u protuzračnoj obrani Hamburga od savezničkog bombardiranja 1943. godine u kojemu je njegov najbolji prijatelj poginuo. Moltmannu se tada nametnulo pitanje: »Gdje je Bog?«, a pronašao je odgovor u kršćanskom trpećem, ali i uskrsnulom Bogu. Takva radikalna teologija križa izazvala je odmah po izlasku Moltmannovih knjiga brojne polemike i kontroverze. Michael Welker objavio je te prve reakcije već 1979. godine u Münchenu u knjizi *Diskussion über Jürgen Moltmanns Buch 'Der gekreuzigte Gott'*. Sam Moltmann pak ovako opisuje svoje iskustvo pisanja *Raspetog Boga*:

»Dok sam razmišljao i pisao knjigu, na mom stolu stajala je reprodukcija slike Marca Chagalla *Raspeće u žutom*. 'Na njoj je naslikan raspeti Krist u apokaliptičkoj situaciji svijeta: ljudi nestaju u morskim valovima, ljudi bez zavičaja su u bijegu, a u pozadini svijetli žuti plamen gorućih valova. Uz Uskrsloga andeo je s trubljom i otvorenom knjigom Života. Ova slika simbolizira križ u obzorjima svijeta i mogla bi biti simbolički izričaj za razmatranja koja slijede' – napisao sam u zaključku uvoda.« (str. 16)

Moltmann priznaje kako je njegovo rano adolescentsko razdoblje obilježeno iskustvima rata, savezničkim zarobljeničkim logorima, prisilnim radom te kako ga nikada nije napustilo iskustvo smrti. Preživio je britansko bombardiranje njegovoga rodnog grada Ham-

burga 1943. godine u kojem je poginulo preko 40 000 njemačkih žena, djece i starijih osoba jer su muškarci većinom bili na bojišnici.

»Noć za noći obuzimale su me proživljene strahote i mučile me, sve dok nisam u Bibliji pronašao raspetoga Krista koji je sa mnom nosio moje strahove i muke. Ta me je vjera spasila.« (str. 17)

Uspio je svoju životnu patnju poistovjetiti s patnjom Umirućega na križu.

»Isus je umro na drvu za vješanje u Americi. Isus je strijeljan u Srebrenici. Gdje se god ljude ubija, guši plinom, muči ili strijelja, Raspeti je među njima. On im pripada, oni su njegova braća i sestre. Oni su njegov narod. Oni imaju udjela u njegovoj patnji.« (str. 19)

Godina 1968. bila je godina razorenih nada teologije budućnosti (ubojstvo Martina Luthe-
ra Kinga u SAD-u i Rudija Dutschkea u Njemačkoj, ulazak tenkovskih snaga Varšavskog pakta u Čehoslovačku, zločini Maove »kulturne revolucije« u Kini) kao i poraza pokreta nadahnutih njegovom knjigom *Theologie der Hoffnung* (1964.). Moltmann papinskoj enciklici iz 1968. godine pod naslovom *Humanae vitae* ponešto neosnovano pripisuje zahlađivanje ekumenskih odnosa znatno poboljšanih nakon završetka procesa koji se prozvaao *aggiornamento* i Drugoga vatikanskog koncila (1962.–1965.), a »krivca« za čuvanje dogmi Katoličke Crkve i vjernost njenoj tradiciji vidi u tadašnjem njemačkom kardinalu Josephu Ratzingeru. Godine 1972. izlazi i poznata knjiga *Teología de la Liberación* Gustava Gutierrezza na osnovama položenim u odlukama Latinoameričke biskupske konferencije u Medellinu 1968. godine, ali i nadahnute marksističkom analizom društva što je žestoko naštetilo njenom ugledu u teologijskim krugovima nesklonima marksizmu. Moltmannova aktivnost bila je vidljiva posvuda po Latinskoj Americi, iako mu u tom trenutku zamjeraju odklon od staljinističkoga marksizma. Bio je svjedokom nasilja u Nikaragvi između vlade diktatora Somoze i sandinističke opozicije, a nadahnuo je i Pokret za građanska prava koji se zalagao za ravnopravnost crnačkoga stanovništva u SAD-u. Potpuno isto nadahnjivanje Moltmannovim mislima dogodilo se i s minjung-teologijom u Južnoj Koreji nakon uvođenja vojne diktature generala Parka 1975. godine. Ta je teologija Krista pronalazila kao sutrepećega i supatećega s donjim slojevima društva.

»Bilo je krajnje vrijeme da se u nasilnome 20. stoljeću teologija križa oslobodi svoga religijskoga i sakramentalnoga otuđenja te da je se spusti na ovu krvlju polivenu zemlju. To je bila nakana knjige *Raspeti Bog*.« (str. 28)

Propitivanje uvjeta mogućnosti pod kojima bi se mogla ozbiljiti nastojanja Moltmannove te-

ologije, imajući u vidu konkretni povijesni događaj misterija Golgote sa svim svojim društvenim i religijskim konotacijama, središnji je motiv rada Zorana Grozdanova pod naslovom *Teologija iz konkretnoga*. Prema Grozdanovu, Moltmann ne ističe Boga kao objektivnu danost, nego kao osobu konfliktno naravi koja dolazi u sukob s društvenom, političkom i religijskom elitom rimske provincije Judeje onoga doba. Iako Grozdanov poteže zanimljivo pitanje o nepostojanju nekakve balkanske ili jugoslavenske teologije, i to po mogućnosti političke, nije sasvim razvidno koji bi razlozi nastanku takve čudnovate teologijske struje uopće i bili, odnosno po čemu bi razvitak hrvatske teologijsko-filozofijske misli, recimo u vidu neoskolastike Josipa Stadlera, Antuna Bauera ili Stjepana Zimmermana, zahtijevao potporu, prije svega pojmovnu, razmjerno oskudnih dosega pravoslavne teologije zapadnobalkanskih naroda. Bilo kako bilo, prema Moltmannu kršćanska je teologija ipak pozvana ne samo na tumačenje zbiljnosti nego i na njeno radikalno mijenjanje nabolje. Zato Grozdanov ističe:

»Jer, ako ćemo po Moltmannu, teologija je promjena stvarnosti iz gledišta i događaja Raspetoga, a ne tek upozoravanje na tu stvarnost ili, što je još pogubnije, apologija te stvarnosti.« (str. 35)

Takvim radikalnim zahtjevom Moltmann, dakako, upada u opasnost da ga površni čitatelji promatraju kroz prizmu Marxove glasovite jedanaeste teze o Feuerbachu. Bilo bi ipak previše reći kako je marksizam jedino čime je Moltmann napajao vlastitu teologiju. On se kao evangelist uvelike oslanjao i na Lutherovu teologiju križa lišenu tradicionalne metafizike (koja je pretežno bila usmjerena protiv Erazmova humanizma), ali oslanja se i na Hegelovu spekulativnu filozofiju smrti Boga i neminovnog nadolaska Velikoga petka (bogonapuštenost čitave zbilje od Boga što je zapravo cjelokupno novovjekovno iskustvo svjetovnosti). Nesumnjivo su na njega utjecaj također izvršili Theodor Adorno i Max Horkheimer, pripadnici Frankfurtske škole, svojom kritičkom teorijom i negativnom dijalektikom (u knjizi *Raspeti Bog*), ali i njegov prijatelj ispunjen ateizmom gotovo religijskoga sadržaja Ernst Bloch (u knjizi *Teologija nade*).

»Na taj način Moltmann u punom smislu pripada novovjekovnoj teologiji, koja je područje mogućega iskustva, kao i područje objave Boga, smjestila u povijest. Iz te povijesti, i jedino iz nje, može izniknuti svaki govor o Bogu budući da je sam Bog u potpunosti progovorio u povijesti te je povijest prizornica spoznaje Boga.« (str. 37)

Nakon strašnih razaranja u raznoraznim ratovima 20. stoljeća, ključno pitanje suvremene teologije tako više nije ono o postojanju ili ne-

postojanju Boga, nego ono pitanje koje radikalno iznosi na vidjelo sav čovjekov očaj, naime pitanje o tome gdje je Bog uslijed patnje čovječanstva. Katolički i protestantski teolozi pronalaziće Boga većinom upravo unutar povijesti, poglavito imajući u vidu Kristovo otkupiteljsko djelo u misteriju Golgote, napuštajući dotadašnje suptilne visokoskolastičke analize Božjega bitka. Moltmannov govor o Bogu, za razliku od Hegelova, sada kreće od konkretnoga k univerzalnom, iz povijesnoga iskustva čovjeka i Boga u Isusu Kristu prema univerzalnim kategorijama teologijskoga promišljanja, koje se iz konkretnoga iskustva tek uspostavlja i u toj uspostavljenosti razumijeva. Iako metafizičke spekulacije najčešće rezultiraju apstraktnim i besplodnim općostima, koje u svoj obzor ne uzimaju konkretnu Božju objavu u liku Isusa Krista, ipak Moltmannovo zanemarivanje Kristove, među mnogim drugima i soteriologijske (spasenijske) misije, teško se može opravdati isključivo strahom od apstraktnih generalizacija i zahtjevom za izvanjštenjem te napuštanjem vlastitoga identiteta i uranjanjem u nesigurnost neidentiteta. U radu pod naslovom »Razvoj demokratske političke kulture: religije kao čimbenik političkog oslobođenja? (Kontekstualna bilješka na tragu *Raspetog Boga* J. Moltmanna)«, Alen Kristić ističe da najbitnije određenje Moltmannove teologije predstavlja zahtjev za solidarnim silaskom u konkretne vražje krugove smrti vlastitog vremena i prostora. U tome se kršćanska teologija iscrpljuje kao i religiozna egzistencija uopće. Ugrožavanje ljudskoga dostojanstva otvara mogućnost takvoj vrsti teologije da se u borbu za humanizaciju dehumaniziranoga društva upusti, a brutalnu nesolidarnost izvrne kritici i tako potakne ljude na istinski, duboku preobrazbu samih sebe, ali i konkretnih povijesnih okolnosti u kojima se nalaze. Oslanja se Kristić na Moltmanna i njegov opis situacija ljudske političke neslobode (siromaštvo, nasilje, rasno i kulturno otuđenje, industrijsko uništavanje prirode, osjećaj besmislenosti i napuštenosti od Boga). To su sve zapravo vražji krugovi koji se emancipacijskom moći, koju kršćanstvo nosi u sebi, imaju prekinuti. Moltmann kao moguće kršćanske saveznike u takvom pothvatu vidi socijalističke, humanističke, demokratske i antiratne pokrete. Dotadašnja metafizika razumijevala je Boga kao apatično i apstraktno biće, no ima se On razumjeti kao buntovnik koji je kao razbojnik razapet na križ i tako postao Otkupitelj. Moltmann od političke kršćanske teologije zahtijeva da deskralizira i demokratizira svaki oblik zadanosti idola, koji sputavaju čovječanstvo na njegovu putu prema autentičnom shvaćanju Krista. Prvotno je kršćanstvo uvi-

jek radikalno mijenjalo ne samo čovjeka nego i njegovo političko uređenje i shvaćanje uloge političkih autoriteta. Kristić Moltmannovu metodologiju primjenjuje na primjeru Bosne i Hercegovine, koja je već i prije devedesetih godina prošlog stoljeća baštinila stoljetne nedemokratske tendencije, iako je veoma neobično i anakrono zahtijevati demokratske vrijednosti, i to liberalnoga tipa, kao i ne očekivati dugotrajne posljedice višestoljetne vladavine država različitih političkih uređenja u kojima se teritorij današnje BiH tijekom stoljeća nalazio (srednjovjekovno Hrvatsko, a potom Bosansko Kraljevstvo, Osmansko Carstvo, Austro-Ugarska Monarhija, Kraljevina SHS/Jugoslavija, NDH, FNRJ/SFRJ). Za religijsku situaciju u Bosni i Hercegovini, koja je u fokusu Kristićeva rada, od presudne je važnosti promjena iz uskih nacionalističkih i religiozno-fundamentalističkih okvira k otvaranju mogućnosti zalječenja traumi rata i posttranzicijske bijede. U svakom slučaju, izgradnja modernih političkih institucija temeljenih na demokratskim vrijednostima nemoguća je bez aktivnog i konstruktivnog sudjelovanja religijskih zajednica u njejoj izgradnji i održavanju stabilnosti. Tvrdnjom kako ključnu ulogu u tome moraju imati lokalne religijske zajednice (župe, parohije i džemati na čelu sa lokalnim župnikom, parohom i imamom), od kojih sve počinje i s kojima sve završava, vjeran je Kristić Moltmannovu zahtjevu da se sve misli i promišlja iz konkretnoga i za konkretno.

Pomažući razvoj lokalnih religijskih zajednica, smatra Kristić, može se pomoći izgradnja svijesti političkoga subjektivizma svakoga pripadnika lokalne religijske, ali u tom smislu i političke zajednice.

»Cijena dobre teologije bespoštedna je izloženost konkretnom, ili kako bi to rekao Moltmann, odvažno prihvatanje 'križa svakodnevnice'.« (str. 69)

Ključan preduvjet da religijske zajednice u BiH uistinu pomognu izgradnji demokratske političke kulture i da pokažu da je

»... jedini efektivan način prevladavanja fundamentalnog izvora krize relevantnosti kršćanskog života i s njom usko povezane krize identiteta kršćanske vjere oproštaj od 'metafizičkog mentaliteta' (G. Vattimo), konkretno konačno prihvatanje i izvršenje antimetafizičkog odnosno nereligioznog usuda kršćanske vjere, kako bi to, unatoč stanovitim, ali ne i nepremostivim razlikama, zajedno izrekli D. Bonhoeffer i G. Vattimo.« (str. 69)

Kristić prepoznaje zadaću izgradnje političke kulture koje nema bez izgrađenog civilnog društva i njegovih odgovornih članova. To potvrđuju kako zapadne političke teorije tako i filozofijsko-teologijski dijalog kakav zastupaju Jürgen Habermas i Joseph Ratzinger. Kristić ispravno uviđa kako je politički

ustroj najlakše i najbrže izmijeniti, ekonomsko uređenje pak znatno teže, dok je najteže mijenjati političku svijest ljudi koja je sama po sebi inertna i pruža otpor novome, na što bismo dodali kako to češće zna biti prednost negoli mana. Opravdana je Kristićeva kritika svih religijskih zajednica koje nisu iskoristile danu šansu prilikom odbacivanja komunizma u najvećem dijelu Europe i svijeta, nego su poradi materijalnih povlastica ponekad i ponegdje čak dopustile preživljavanje komunističke elite i njihove komunističke svijesti. Opasnost sukoba s takvim protivnikom religijske bi zajednice morale nadvladati jer, slušajući Hölderlina i Heideggera, valja imati na umu da je pogibelj uistinu golema:

»... no gdje prebiva pogibelj, tamo raste i ono spasosno.« (str. 78)

Religijske zajednice ne trebaju pomoć moćnih i bogatih političkih elita, nego upravo trebaju svoju moć i snagu crpiti iz potlačenih slojeva društva, čime će izgubiti političku moć koju su dotada imale, ali zadobit će duhovni autoritet koji im je uvijek pripadao u velikim razdobljima progona, od kojih je onaj najnoviji bio u komunističkoj Jugoslaviji, uništenoj uslijed odbacivanja nedemokratskih komunističkih režima diljem Istočne Europe, kao i uslijed brutalne agresije i rata početkom devedesetih godina prošlog stoljeća.

Na primjeru članka Apostolskog vjerovanja o Isusovu silasku nad pakao Entoni Šeperić u svom radu pod naslovom »Vražji krug apatije teološkog diskursa« ukazuje na apatiju suvremenog teologijskog diskursa. Čini to prikazujući teologijski spor oko pravovjernosti tumačenja toga članka u teologiji Hansa Ursa von Balthasara. Članak vjere o Kristovu silasku *ad inferna* na Veliku subotu, prema von Balthasaru, pokazatelj je Kristove otkupiteljske moći u preuzimanju tjelesne smrti čovjeka kao opravdane kazne za grijeh, ali i u preuzimanju duševne smrti. Živa teologijska rasprava koja se oko toga razvila bila je oko pitanja treba li Kristov dolazak promatrati pobjedonosnim ili pak trpećim. Šeperić nastoji pokazati nužna ograničenja koja teologijski idealizam ne može mimoići i tvrdi kako je teologiju važno kontekstualno promatrati. Prema Šeperiću, koncept pravovjerna bitno je poljuljan upravo zato što se zasniva i inzistira na religijskim izvjesnostima, što je bilo veoma vidljivo u nezainteresiranosti akademske teologije u tumačenju modernih pojava poput masovnih ubojstava i genocida te njenoj odluci o preusmjeravanju prema isprobanom pojmu pravovjernosti. Pita se Šeperić i koliko je zapravo teologijski diskurs krivac ili barem sukrivac za rat vođen na prostorima bivše Jugoslavije. Iz analize teologijskoga diskursa potječe i sljedeća Šeperićeva tvrdnja:

»Stoga i najpouzdaniji način da se uvidi slabost nekoga društva proizlazi iz pokušaja da se u njemu razotkrije ono što društvo isključuje iz vlastitog diskursa.« (str. 133)

U svakom slučaju, teologija vođena na način državne crkve s tradicijom i mitologijom (primjerice onom o kosovskom boju) duboko u srednjem vijeku, u daleko je većoj mjeri bila poticatelj radikalnog obračuna i u daleko tješnoj sprezi (primjer patrijarha Pavla) s podivljalom nacionalizmom vođenim od strane dojučerašnjih čelnika Saveza komunista Jugoslavije (primjer Slobodana Miloševića). Prema Šeperiću, nije teologija kao takva kriva samo za grijeh misli, riječi, djela nego i za grijeh propusta nakon završetka rata u neosušđivanju zločina i prijestupa vlastite strane.

U nastavku svog rada Šeperić tvrdi da je za svaku teologiju važna biografija teologa, što se poglavito potvrđuje u Moltmannovoj knjizi *Raspeti Bog*:

»Ona nije tek pisana biografski nego je i svaka reakcija na nju uvijek bila i ostala bitno – biografska. To je činjenica koja to djelo izdvaja kao jednu od najosobnijih postaja, gotovo medaša, teologije dva desetoga stoljeća.« (str. 113)

Moltmannova *theologia crucis* proizlazi iz ratom poharane Njemačke i upravo je zato njegovo teologiziranje tako duboko pogođeno pitanjem patnje, a Isusa Krista reducira tek na patećeg Boga što, gotovo bismo rekli, zastire veličajnost i slavu uskrsnuća tako prisutnu u katoličkoj teologiji. Treba se uistinu zapitati što ostaje od filozofiranja i teologije, ako se poradi vlastite aficiranosti nemilim povijesnim događajima i vlastitim biografskim crticama, dotadašnje filozofiranje i teologiziranje shvati tek kao neutješni izraz trijumfirajuće građanske klase, odnosno što nam ovakva Moltmannova analiza, koja gotovo graniči s klasnom analizom usmjerenom na pojedine filozofe i teologe, može ponuditi zauzvrat.

Neshvatljivo je i olako odbacivanje idealizma kao puta u filozofiji, a time i u teologiji, kao nečega apstraktnoga i ispražnjenoga od onoga ljudskoga samo zato što se idealizam tobože ne može adekvatno suočiti s pitanjem ljudske patnje. Ako je istina da je dotadašnja teologija od Isusa Krista pravila samo Boga, onda je za Moltmannovu teologiju istina kako od Isusa Krista pravi tek čovjeka naglašavajući njegovu patničku narav. Naravno da ni jedno ni drugo nije istina jer zaoštriti pozicije na taj način iskrivljuje kako Moltmannovu teologiju tako i tradicionalnu katoličku teologiju. Već je i Johann Baptist Metz, učenik glasovitog Karla Rahnera, kritički primijetio kako onaj tko unosi patnju u samoga Boga, samo podvostručuje patnju i trpljenje u svijetu.

Nespretnim izrazom etnoreligijanstvo Branko Sekulić u svom radu pod naslovom »Krabu-

lja kršćanskog vulgarizma. Etnoreligijanska utvara u suvremenom sekularističkom društvu«, dovodi u pitanje nužnost sprege političkoga, etničkoga i religijskoga. Vulgarizirana inačica religije u religijanstvu, kao i politike u politikantstvu uistinu potrebuje intelektualnu kritiku i tu je Sekulić ispravno pronašao tematiku svoje kritike, ali ne možemo reći kako ju je uvjerljivo i adekvatno izveo. Sekulić vlastitu poziciju imenuje aktivističkom, što pruža dobar hermeneutički ključ za iščitavanje čitavoga njegovog teksta. Kršćanska teologija, kako ju Moltmann shvaća, uistinu ima potencijal u sebi za političko oslobođenje pojedinca, ali i za oslobođenje Crkve od politike. Upravo zato nužno je fokus preusmjeriti prema eshatološkoj dimenziji uskrsloga živoga Boga, a ne neprestano boraviti oko groba onoga Raspetoga. Križ je prije svega simbol uskrsnuća i života, a ne samo smrti i patnje. Radikalnost kršćanstva počiva u tome da se nužno mora izaći iz Kristova groba i proglasiti kako je on uskrsnuli i živi Bog, čime se temelji nade, koja ima sposobnost preobražavati svijet, uistinu polažu.

»Društvo kroz istinsku religioznost Crkve može oživotvoriti bogatstvo i smisao svog postojanja, a religioznost Crkve pak mora biti vodena konstruktivnom kritikom svakodnevnih socijalnih zbivanja kako bi obje ove stavke bile ispunjenjem, a ne degradacijom u životu jednog čovjeka, koji je, usput budi rečeno, fundamentalni uzorak na kojem se gradi kako građanski sustav humanističkog zaloga tako i teološki govor kršćanskog dijaloga« (str. 140)

Etnoreligijanstvo Sekulić otkriva u dvjema vrstama zaborava. Prvi je zaborav prema Bogu vlastita poziva, a drugi je zaborav prvenstveno teologijskog govora prema bližnjemu. Uistinu treba kritizirati fenomen uzdizanja vladajućih struktura nad onima kojima vladaju, slijedeći protučovječne tendencije svjetskih centara moći vođenih isključivo potrebama financijskog kapitala. Kada se religijske strukture priklanjanju zaštititi takvih struktura vlastitim duhovnim autoritetom, tada nastaje i potreba kritike postupaka vladajućih slojeva religijskih zajednica. U svojoj je knjizi *Sol zemlje: kršćanstvo i Katolička crkva na prijelazu tisućljeća* to Joseph Ratzinger imenovao patologijom kršćanskog nauka, a s tom Ratzingerovom dijagnozom bi se vjerujemo složio, iako nevoljko, i sam Moltmann. Upozorenje kršćanima, ali i svim ljudima koji nastoje živjeti religiozno, protiv takvih tendencija uobličeno je u Kristovim evanđeoskim riječima.

»U ono vrijeme Isus reče svojim učenicima: 'Vi ste sol zemlje. Ali ako sol obljutavi, čime će se ona osoliti? Nije više ni za što, nego da se baci van i da ljudi po njoj gaze. Vi ste svjetlost svijeta. Ne može se sakriti grad što leži na gori. Niti se užije svjetiljka da

se stavi pod posudu, nego na svijećnjak da svijetli svima u kući. Tako neka svijetli vaša svjetlost pred ljudima da vide vaša dobra djela i slave Oca vašega koji je na nebesima'.« (Mt, 5,13–16)

Ivan Smiljanić

doi: 10.21464/fi38018

Slobodan Sadžakov

Egoizam

Etička studija o moralnim principima kapitalizma

Mediterran Publishing,
Novi Sad 2013.

Izdana nepunih dvije godine nakon obrane doktorske disertacije pod nazivom »Egoizam kao etičko-praktički problem«, knjiga *Egoizam – etička studija o moralnim principima kapitalizma* Slobodana Sadžakova predstavlja njenu proširenu i izmijenjenu verziju, na 255 stranica.

Osnovni je sadržaj knjige obrada pojma egoizma kao suprotnosti altruizmu (poglavlje »Altruizam – Entoni Šeftsberi« posvećeno je toj problematici) i njegove implementiranosti u modernoj društvenosti koja čini, između ostaloga, temelj prelaska iz feudalnog u kapitalistički sistem. Iako je pojam egoizma poznat u svakodnevnom govoru i to kao pojam koji je označen kao samoljublje, usmjerenost na samoga sebe, osobne interese i održanje, knjiga se bavi dubljom analizom i problematikom pojma egoizma na način da se »provlači« kroz prizmu raznih znanstvenih disciplina i njenih teorija; psihologije, sociologije, ekonomije, a pritom autor koristi bogat izvor literature raznih znanstvenih disciplina. Sam autor u uvodnom poglavlju »Egoizam kao etičko-praktički problem« za pojam egoizma kaže kako se on »najčešće spominje u kontekstu vrednovanja (ocjenjivanja) vlastitih ili tuđih postupaka koji pripadaju raznim formama društveno-praktičkog života« (str. 11) te ima važno mjesto u interpersonalnim odnosima. Unutar tih odnosa postoji međusobno »ocjenjivanje« koje je moralnog tipa te time egoizam zadobiva moralnu instancu. Time osobe koje bivaju okarakterizirane kao egoistične zadobivaju stigmatu bezosjećajnih ljudi,